

FILOSOFINĖS IR VISUOMENINĖS MINTIES ISTORIJA

J. SASNAUSKIENĖ

J. F. ŠILERIS APIE SOCIALINĮ GROŽIO VAIDMENĮ

Grožio prigimties bei jo socialinio vaidmens problema — viena iš aktualiausių šiuolaikinėje estetikoje. Jos neįmanoma sėkmingai spręsti neišstudijavus praeities mąstytojų teorinio palikimo, kurio reiškiningą dalį sudaro J. F. Šilerio filosofinės bei estetiškos pažiūros. Nors J. F. Šileris daugiau žinomas kaip poetas ir dramaturgas, o mažiau — kaip estetikas, tačiau, anot V. Asmuso, jis yra vienas iš estetikos korifėjų¹.

XVIII a. pabaigos—XIX a. pradžios socialinės sąlygos paskatino J. F. Šilerį, kaip ir daugelį kitų vokiečių mąstytojų bei menininkų, susidomėti estetikos problemomis. To laikotarpio kapitalistinėje gamyboje vis labiau ryškėjo profesinis darbo pasidalijimas, siaura specializacija. Ši specializacija kapitalizmo sąlygomis tapo didele kliūtimi ugdyti vientisą asmenybę, visapusiškai lavinti fizines bei dvasines jos savybes. Tai lietė ne tik darbininkus, bet ir protinio darbo atstovus, ne tik išnaudojamąją, bet ir viešpataujančiąją klasę. J. F. Šilerį labai jaudino ši epochos kultūros krizė. Jos analizė jam tapo išeities pozicija spręsti grožio bei jo socialinio vaidmens problemas.

Viename iš svarbiausių savo teorinių veikalų — „Laiškuose apie estetinį žmogaus auklėjimą“ — J. F. Šileris pirmiausia atskleidžia antihumaniškas kapitalizmo vystymosi pasekmes. Jo požiūriu, jo epochos kultūra sukėlė jausmo ir proto, vaizduotės ir refleksijos, stebėjimo ir kūrybos antagonizmą, suskaldė asmenybę. Esant darbo pasidalijimui, individas praranda „žmogaus prigimties vidinį ryšį“, „harmoningas jėgas“. Nuo šiol „amžinai prikaustytas prie visumos atskiros nuolaužos, žmogus taip pat tampa nuolauža; amžinai girdėdamas vienodą ūžimą rato, kurį jis pats išjudina, žmogus negali susiformuoti kaip harmoninga asmenybė ir, užuot išugdęs savo žmogiškumą, tampa tik savo užsiėmimo, savo mokslo antspaudu“². J. F. Šilerio manymu, ne tik atskiri individai, bet

¹ Zr.: Асмус В. Шиллер как философ и эстетик.— В кн.: Шиллер Ф. Собрание сочинений. М., 1957, т. 6, с. 667.

² Шиллер Ф. Собрание сочинений, т. 6, с. 302.

ir ištisos klasės tampa darbo pasidalijimo aukomis. Žemesnės klasės individas negali harmoningai formuotis, nes jį slepia monotoniškas, fizinis, neestetiškas darbas. Aukštesnėse klasėse, kurios turi sąlygas perimti kultūrą, harmoningas asmenybės ugdymas taip pat neįmanomas, nes darbo pasidalijimas ir protinį darbą padaro vienus, ribotą. J. F. Šileris, kaip ir dauguma vokiečių klasiškos filosofijos atstovų, buvo įsitikinęs, kad laisva ir harmoninga asmenybė galėjo formuotis tik antikinėje visuomenėje, nes tik ten individams buvo būdinga formos bei turinio pilnatvė, tik ten jie buvo tuo pačiu metu ir švelnūs, ir energingi, ir mąstytojai, ir menininkai³. Tačiau, skirtingai nuo kitų mąstytojų, jie suprato, kad žmogaus vientisumo praradimas buvo socialinė būtinybė, išreiškusi pažangų visuomenės vystymąsi. Dialektinis požiūris leido jam suvokti, kad prieštaringa visuomenės raida ne tik lemia individo viopusiškumą, bet ir sudaro sąlygas pilnesniam, turtingesniam visos visuomenės vientisumui. Bet tada kyla klausimas: nejaugi žmogaus paskirtis tokia, kad jis privalo paaukoti save dėl visos visuomenės? Ar teisinga sunaikinti atskirą, konkretų gyvenimą, kad „visumos abstrakcija galėtų palaikyti savo skurdžią egzistenciją“⁴. Nejaugi realiai negalima atkurti asmenybės vientisumo? J. F. Šileris mėgina spręsti objektyviai susidariusius socialinius prieštaravimus. Tačiau idealistinė metodologija neleidžia jam padaryti išvados, jog būtina pertvarkyti socialinius santykius. Dar daugiau — rašydamas „Laiškus apie estetinį auklėjimą“, jis kritiškai ir net neigiamai vertino prancūzų buržuazinę revoliuciją. Jo nuomone, revoliucinis valstybės pakeitimo būdas bus įmanomas tik tada, kai nebus susiskaldymo asmenybės viduje. Čia ir atsiranda užburtas ratas: socialinių santykių tobulinimas turi būti pagrįstas asmenybės tobulinimu, o asmenybės tobulinimas neįmanomas ydingoje valstybinėje santvarkoje. J. F. Šileris matė šį prieštarumą ir nurodė trečią būdą asmenybei tobulinti ir valstybei pertvarkyti. Tai estetinis auklėjimas ir meno (bei apskritai estetiškų reiškinių) panaudojimas ugdant asmenybę. „Grožis turi išvesti žmones į tikrąjį kelią“ — tokia J. F. Šilerio išvada.

Argumentuodamas tezę apie ypatingą grožio socialinį vaidmenį, J. F. Šileris pateikia savąją grožio ir jo specifinio poveikio asmenybei koncepciją. Svarbiausios jo estetiškos koncepcijos sąvokos — „žaidimas“ ir „regimybė“. Šiomis sąvokomis jis stengiasi apibūdinti meno, kaip pagrindinio grožio objekto, specifiką. „Žaidimas“ — tai ne utilitarinė žmogaus veikla ir ne vaizduotės kuriamos fantazijos, neturinčios jokių ryšių su tikrove. Estetinis „žaidimas“ — laisva visų žmogaus kūrybinių galių ir sugebėjimų išraiška. Šiuo „žaidimu“ sukuriamas produktas, arba „regimybė“, yra idealus, palyginti su tikrove, o kartu ir realus, palyginti su grynos vaizduotės kūriniais. Iš to daroma išvada, kad grožis — tai „objektas, skatinantis žaisti“⁵. Šis „žaidimas“, J. F. Šilerio požiūriu, užima

³ Ten pat, p. 263.

⁴ Ten pat, p. 267.

⁵ Ten pat, p. 300.

tarpinę padėtį tarp rimtos veiklos, kuria žmogus užsiima socialiniame gyvenime, ir tarp betikslių vaizduotės fantazijų. Gėryje, malonume, tobulume pasireiškia žmogaus rimtumas, o su grožiu jis žaidžia. Šių teiginių prasmė ta, kad meno grožis — tai ne gyvenimo pakartojimas, ne realios tikrovės objektų natūralistinis kopijavimas, o tam tikra žaidimo rūšis, kuri idealizuotai, o ne natūralistiškai atkuria gyvenimą. Vadinasi, grožis yra dialektinė dviejų priešybių — objektyvumo ir subjektyvumo — vienybė: „<...> nors grožis iš tiesų yra objektas mums, nes tik refleksijos dėka mes galime jausti grožį, tačiau tuo pačiu metu grožis yra mūsų subjekto būklė, nes tik jausmo dėka mes galime sukurti grožio vaizdinį. Jis yra forma, kurią mes stebime, bet drauge jis yra gyvenimas, kurį mes jaučiame. Žodžiu, grožis yra ir mūsų būklė, ir mūsų veikla“⁶.

Estetinė „regimybė“ J. F. Silerio koncepcijoje netapatinama nei su jutimiškumu, nei su loginiu mąstymu, — ji užima ypatingą padėtį tarp vieno ir kito. Gėrėjimasis grožiu leidžia susieti dvi priešingas žmogaus prigimties puses — jūtimus ir mąstymą: „<...> jutimišką žmogų grožis nukreipia į formą ir mąstymą, o dvasinį žmogų grožis atgręžia atgal į materiją ir grąžina jutimiškam pasauliui“⁷.

J. F. Sileris ypač akcentuoja, kad estetinis „žaidimas“, sukeliąs estetinę „regimybę“, yra ne pasyvi būseną, o aktyvi veikla. Meninis vaizdas, kaip estetinė „regimybė“, galįs būti sukurtas tiktai aktyviai veikiant vaizduotei. Todėl menas padedąs įveikti stebimąjį požiūrį ir pasyvumą. Vietoj pasyvaus žmogaus santykio su tikrove jis formuoja aktyvų santykį. Santykyje su menu žmogus — ne pasyvus tikrovės suvokėjas, o aktyvus kūrėjas. Kai žmogus įsitraukia į meninę veiklą, kai jis tampa meninės formos kūrėju, jis gali įveikti savo asmenybės susiskaldymą, vienpusiškumą. Grožis, J. F. Silerio nuomone, yra forma, ir „tiktai forma veikia visą žmogaus asmenybę, o turinys — tik atskiras jos puses“⁸. Turinys, pasak jo, nors yra visa apimantis, veikia žmogaus dvasinį pasaulį ribotai, o tikrąją estetinę laisvę suteikia tik forma. Meninės formos poveikis neapsiriboja vien estetinė sritimi — estetinė nuostata skatina visas žmogaus prigimties funkcijas. Todėl J. F. Sileris daro išvadą, kad „grožį galima vadinti mūsų antruoju kūrėju (po gamtos), nes tik jis suteikia mums žmoniškumą, nors tik galimybėje“⁹. Labai teisinga J. F. Silerio mintis, kad negalima pajungti įvairių žmogaus veiklos sričių vien meninei veiklai. Menas negali spręsti konkrečių mokslo ar moralės problemų, jis nesiekia „jokio atskiro intelektualinio ar moralinio tikslo“¹⁰. Estetinis auklėjimas apima visas žmogaus veiklos sritis tik ta prasme, kad bet koks turinys — tiek moralinis, tiek mokslinis — turi būti estetiškai išreikštas. Tik tuo atveju, jei mokslas ir moralė galėtų būti neįforminti,

⁶ Ten pat, p. 309.

⁷ Ten pat.

⁸ Ten pat, p. 325.

⁹ Ten pat, p. 322.

jie egzistuoti ir plėtotųsi nepriklausomai nuo estetinio auklėjimo. J. F. Šilerio manymu, būtinumą estetiškai įforminti bet kurią žmogaus veiklos sritį sąlygoja žmogaus kūrybiškumas.

Vadinasi, estetinė žmogaus nuostata visapusiškai apima žmogaus prigimtį, skatindama visas žmogaus prigimties funkcijas. Atskiros veiklos rūšys duoda žmogui tam tikrų žinių ar patyrimą, bet visada apriboja jo asmenybę, o estetinė veikla yra universali, sudaranti sąlygas visapusiškai atsiskleisti asmenybei. Tai yra tikroji laisva ir kūrybinė žmogaus veikla. Šią mintį J. F. Šileris pabrėžia ir nagrinėdamas estetinės sąmonės kilmę. Jo nuomone, estetinė žmogaus veikla atsirado vystantis visuomenei, įveikiant fizinius, gyvuliškus poreikius. Pereidamas iš laukinės būklės į kultūringą gyvenimą, žmogus pakyla virš fizinio ir moralinio būtinumo. Tarp „baisios gamtos jėgų viešpatijos“ ir „šventos įstatymų viešpatijos“ jis kuria „trečią, džiaugsmingą žaidimo ir regimybės valstybę“¹¹. Tai yra „estetinė valstybė“, kaip tam tikra socialinių santykių sritis, kurioje išnyksta prieštaravimai tarp individo ir giminės, tarp laisvės ir būtinumo. Šioje srityje kiekvienas žmogus yra vientisa asmenybė, o visi žmonės yra glaudžiai tarpusavyje susiję, nes kiekvienas iš jų — tikra socialinė būtinybė. Tačiau J. F. Šileris pripažįsta, jog tokia „estetinė valstybė“ kol kas tėra svajonė, ją galima atrasti nebent „kai kuriuose nedideliuose rateliuose“¹². Vis dėlto socialinės raidos tikslas — sukurti tokią valstybę. O ji gali būti sukurta tik estetiniu auklėjimu.

J. F. Šileris siekia pagrįsti, kodėl „estetinė valstybė“ yra laisvės ir tikrų žmogiškų santykių sritis. Jo nuomone, jutiminiai malonumai visada yra individualūs, o pažinimas susijęs su visos žmonių giminės veikla, nes individualumo momentai iš pažinimo yra šalinami. Tik grožiu žmogus gėrisi ir kaip individas, ir kaip žmonių giminės atstovas. Todėl bendravimas grožio srityje iš tikrųjų suartina žmones, nes jis susijęs su tuo, kas visiems bendra¹³. Estetinis skonis neleidžia žmogui akiai paklusti vien protui ar jausmams, jis daro harmoningą žmogaus asmenybę, suteikdamas jai tikrąją laisvę ir laimę.

Toks, J. F. Šilerio nuomone, yra specifinis grožio vaidmuo visuomenėje. Tik grožis, kaip estetinis „žaidimas“, kaip „regimybė“, sukurta šiame žaidime, yra vienintelis būdas įveikti tragišką žmogaus prigimties susiskaldymą ir jos netobulumą. Tik estetinis „žaidimas“ gali gražinti žmogui prarastą vientisumą, jo dvasinių ir fizinių jėgų pilnatvę bei visapusiškumą. Šią mintį J. F. Šileris išreiškia paradoksalia formuluote: „<...> žmogus žaidžia tiktai tada, kai jis yra žmogus tikra to žodžio prasme, o tikras žmogus jis būna tiktai tada, kai žaidžia“¹⁴.

J. F. Šilerio estetinės pažiūros suvaidino svarbų vaidmenį tolesnėje estetinės bei filosofinės minties raidoje. Jis pirmą kartą iškėlė mintį, kad

¹¹ Ten pat, p. 355.

¹² Ten pat, p. 358.

¹³ Ten pat, p. 356.

¹⁴ Ten pat, p. 302.

estetinis auklėjimas turi tapti pagrindine visuomenės pertvarkymo priemone¹⁵. Šią mintį vėliau kartoję ir romantikai, ir utopinio socializmo atstovai, ir net kai kurie XX a. estetikai, priešstatydami estetinį auklėjimą revoliuciniam visuomenės pertvarkymui.

Be abejo, ne ši utopinė idėja, pagrįsta idealistinės metodologijos principais, sudaro tikrąją J. F. Šilerio estetinės koncepcijos vertę. Kaip pažymi V. Asmusas, objektyvus šios koncepcijos turinys ir jos rezultatas toli gražu nesutampa su tuo, ką pats J. F. Šileris labiausiai vertino savo teorijoje¹⁶. Apibūdinamas grožį, J. F. Šileris daugeliu aspektų rėmėsi I. Kanto pažiūromis. Sekdamas I. Kantu, pagrindinį dėmesį jis skyrė ne estetinio objekto, o estetinės sąmonės tyrimui, meninę veiklą apibūdino kaip formos kūrimą, estetinius santykius su tikrove atskyrė nuo pažintinių ir moralinių, estetinį santykį su tikrove laikė pagrindine priemone įveikti laisvės ir būtinumo, jausmo ir intelekto, gamtos ir dvasios antagonizmą. Tačiau I. Kanto teorinį palikimą jis panaudojo kūrybiškai, papildydamas kai kuriomis naujomis idėjomis. Pirmiausia reikia pabrėžti, kad J. F. Šileris atsiribojo nuo I. Kanto subjektyvizmo. Estetinis auklėjimas, pagal jo koncepciją, sudaro prielaidas realiam, objektyviam jutiminio ir moralinio prado susijungimui. Tai nėra galimybė, kuri gali būti realizuota tik subjektyvioje refleksijoje, kaip teigė I. Kantas. Gamtinio ir dvasinio prado vienybė yra pasiekama realiai, kai žmogus tampa estetiniu žmogumi, arba, kitaip sakant, tikru žmogumi, vientisa asmenybe. Tokia yra J. F. Šilerio išvada.

J. F. Šileris pirmasis pradėjo vartoti terminą „estetinis auklėjimas“, pirmasis estetinį auklėjimą atskyrė nuo kitų auklėjimo sričių, pirmasis analizavo estetinio auklėjimo santykį su kitomis žmogaus veiklos sritimis, atkreipdamas dėmesį į specifinį grožio poveikį asmenybei. Jo teiginiai apie estetinę veiklą, kaip laisvą, kūrybišką žmogaus santykį su tikrove, apie grožio vaidmenį socializuojant individą, apie estetinio auklėjimo autonomiškumą neprarado savo aktualumo ir mūsų dienomis. Jais ir dabar remiasi estetikai, sprenddami estetinės vertybės bei estetinio auklėjimo problemas marksistinės socialinės metodologijos pagrindu.

¹⁵ Zr.: Лекции по истории эстетики.— Л., 1974, кн. 2, с. 85.

¹⁶ Зr.: Асмус В. Шиллер как философ и эстетик.— Мин. веик., р. 87.